

Münâzara Geleneğinde Üslup Sorunu: İbnü'd- Demâmînî'nin Safedî Tenkidi

Mehdi Cengiz*

Öz

Meşhur İslam tarihçisi Safedî (ö. 764/1363), Tuğrâî'nin (ö. 515/1121) *Lâmîyyetü'l-'acem* adlı kasidesini *el-Gaysüllezî insecem* adıyla şerh etmiş, 15. yüzyılın önemli edebiyatçılarından İbnü'd-Demâmînî (ö. 827/1424) ise Safedî'nin bu eserini eleştirmek için *Nuzûlü'l-gays* adıyla bir tenkit çalışması yapmıştır. Bu çalışma, klasik hâşiyelerde gördüğümüz ilgili metni açıklayıp yeri geldiğinde tenkit etme amacı gütmeyiz. Bunun yerine “Bu adam utansaydı bunları söylemezdi” gibi ağır cümlelerle Safedî'yi eleştirmek ve onun eserini kötülemek için kaleme alınmıştır. İbn Akbers, İbnü'd-Demâmînî'nin sert eleştirilerinden dolayı bu iki metni karşılaştırmak için *Tahkîmu'l-'ukûl* adıyla bir kitap yazmıştır. Konusunu İbnü'd-Demâmînî'nin Safedî'ye yönelttiği eleştirilerin oluşturduğu bu makale ile münâzara geleneğinde eleştiri merkezli kaleme alınan çalışmalardan temsil gücü yüksek bir hâşiyenin, ilgili şerh ile ilişkisinin münâzara adabı açısından incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle münâzara disiplini çerçevesinde tartışmanın ahlaki ilkeleri üzerinde durulacaktır. Peşi sıra İbnü'd-Demâmînî'nin *Nuzûlü'l-gays* adlı eseri hakkında bilgi verilip bu yapıt, muhteva açısından değerlendirilecektir. Son bölümde ise İbnü'd-Demâmînî'nin karşı görüşü eleştirirken kullandığı sert ifadeler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâğatı, Kaside, İbn Akbers, *Tahkîmu'l-'ukûl*, Hakaret.

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ORCID:0000-0001-7593-1801, mehdi@cengiz@artvin.edu.tr

The Problem of Style in the Tradition of Discussion: Ibn Al-Damāmīnī's Al-Safadī Criticism

Abstract

The famous Islamic historian al-Safadī (d. 764/1363), comments al-Ṭuḡhrā'ī's (d. 515/1121) ode (Qasīda) named *Lāmiyyat al-'Ajām* with the name *al-Ghayth alladhī insajama*. Ibn al-Damāmīnī (d. 827/1424), one of the most important figures of the fifteenth century wrote a critique study under the name *Nuzūl al-ghayth* to criticize this work of al-Safadī. This study does not aim to explain and criticize the text that we see in classical annotations (*hashiyah*). Instead, he is penned to criticize al-Safadī and disparage his work with stern words such as "if this man had been ashamed, he would not have said these things." Ibn Aqbars writes a book called *Taḥkīm al-'uqūl* to compare these two texts due to the harsh and excessive criticism of Ibn al-Damāmīnī. The subject of this article is Ibn al-Damāmīnī's criticism of al-Safadī. In this direction, first of all, the moral principles of debate will be emphasized within the framework of the discipline of debate. After that, information about Ibn al-Damāmīnī's work called *Nuzūl al-ghayth* will be provided and this work will be evaluated in terms of its content. In the last section, the harsh statements used by Ibn al-Damāmīnī when criticizing the opposite view will be emphasized.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Ode, Ibn Aqbars, *Taḥkīm al-'uqūl*, libel.

مشكلة الأسلوب في تقليد المناقشة: نقد ابن الدماميني للصفدي

المخلص

المؤرخ الإسلامي الشهير الصفدي (ت. 1363/764) شرح قصيدة مؤيد الدين الطغراني (ت. 1121/515) المسماة بـ *لامية العجم باسم الغيث الذي انسجم في شرح لامية العجم*. فابن الدماميني (ت. 1424/827)، أحد أهم الشخصيات في القرن الخامس عشر، كتب دراسة نقدية تحت اسم *نزول الغيث الذي انسجم على شرح لامية العجم* لانتقاد شرح الصفدي. لا تهدف دراسة ابن الدماميني إلى تحشية وانتقاد الشرح الذي نراه في الحواشي الكلاسيكية. بدلاً من ذلك، كتب هذا الكتاب لأن ينتقد الصفدي ويحتقر عمله بكلمات صارمة مثل "لو كان هذا الرجل قد خجل لما قال هذه الأشياء". وابن أقبس كتب نقدا بعنوان *تحكيم العقول بأقول البدر في النزول* لمقارنة هذين العملين بسبب الانتقادات القاسية والمفرطة لابن الدماميني. موضوع هذا البحث هو نقد ابن الدماميني للصفدي. بالإضافة إلى ذلك، فإن الهدف من هذه الدراسة هو فحص علاقة كتاب ابن الدماميني بشرح الصفدي من حيث آداب المناقشة. في هذا الاتجاه، أولاً سيتم التأكيد على المبادئ الأخلاقية للمناظرة في إطار نظام المناقشة. بعد ذلك سيتم توفير معلومات عن عمل ابن الدماميني المسمى بـ *نزول الغيث* وسيتم تقييم هذا العمل من حيث محتواه. في القسم الأخير، سيتم التأكيد على الأقوال القاسية التي استخدمها ابن الدماميني في انتقاد الرأي المعاكس.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية وبلاغتها، القصيدة، ابن أقبس، تحكيم العقول، الحقارة.

Giriş

Bir tartışmanın ahlakî ilkeleri münâzara, cedel ve mükâbere kavramları ile yakından ilişkilidir. Anlamları ihtilaflı olmakla birlikte sonraki dönemlerde terimleştigi şekliyle bir iddianın doğruluk ya da yanlışlığını belirlemek amacıyla yapılan tartışmaya münâzara; haklı çıkmak için yapılan karşılıklı savunmaya cedel; ne olursa olsun fikrin değişmeyip inada dönüştüğü laf dalaşına ise mükâbere adı verilir.¹ Karşıt görüşlerin öne sürülüp savunulması ile neyin amaçlandığı, mezkûr kavramları birbirinden ayıran en önemli noktadır. Buna göre münâzara ile amaç karşıt görüşte olan kişinin itibarını zedelemek ya da kendini haklı göstermek değil, doğrunun ortaya çıkmasıdır.² Bundan dolayı İslam düşünce geleneğinde mu'allil ve sâilin hem tartışırken uyması gereken içeriksel ve formel kurallar hem de ahlakî ilkeler üzerinde titizlikle durulmuştur. Zira bir tartışmanın belirli kuralları olmazsa doğrunun ortaya çıkarılma amacı kaybolup bir tür hesaplaşmaya ya da yanlış da olsa belirli bir düşünce üzerinde ısrara dönüşebilir. Buna göre tartışmanın ahlakî prensiplerinden ilki karşılıklı diyalogun ne amaçla yapıldığıdır ki bununla münâzara, cedel ve mükâbereden ayrılır.

İslam âlimleri, amacı ile ilişkili olarak tartışmanın dinî hükmünü tespit etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda “İşte siz böyle kimselersiniz! Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.”³ âyetinin, kişinin bilgisi olmayan konularda tartışmasının caiz olmadığına; “En güzel şekilde onlarla tartış.”⁴ âyetinin ise belirli kriterlere sahip kişilerin, tartışmaya girmesinin caiz olduğuna delâlet ettiği söylenmiştir.⁵ Benzer şekilde Hz. Peygamber ile bir adam arasında geçen aşağıdaki diyalog da münâzaranın caiz olduğuna delil olarak

¹ Cüveynî gibi münâzara ile cedeli aynı kabul eden, aralarındaki tek farkın kelime kökleri olduğunu söyleyenler e vardır. Bk. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel (Muhakkikin mukaddimesi)*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1979), 44; Abdurrahman b. Muhammed el-Bencevîni, *Hâşiyetü'l-Bencevîni 'alâ âdâbi'l-Kelenbevi (Mecmû'a içerisinde)* (Kahire: Matba'atü's-Sa'ade, 1353/1935), 30.

² Muhammed b. Ahmed b. Abdülazîz Ali el-Fütûhî İbnü'n-Neccâr, *Şerhü'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî-Nezîh Hammâd (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1413/1993), 4/361.

³ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Âl-i İmrân 3/66.

⁴ en-Nahl 16/125.

⁵ Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî, *el-Minhâc fi tertîbi'l-hicâc*, thk. Abdülmecid Türkî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 8.

zikredilmiştir. Çocuğunun renginden dolayı bebeğin kedisine ait olmadığını düşünen bir adam Hz. Peygamber'e gelip şöyle der:

- Ey Allah'ın elçisi! Eşim siyah bir erkek çocuk doğurdu.
- Senin deven var mı?
- Evet.
- Renkleri nasıl?
- Kırmızı.
- Boz olanlar var mı?
- Evet.
- Peki, bu boz renk olanlar nereden geldi?
- Soyundan bir damarın ona çektiğini düşünüyorum
- Umulur ki bu çocuk soyundan bir damara çekmiştir.⁶

Yukarıda anlatılanlara göre şer'î hüküm bakımından münâzara iki kısma ayrılır: a) Konu hakkında yeterli bilgisi olmayan birisinin tartışması caiz değildir. b) İlmî yeterliliğe sahip olan kişilerin tartışması caizdir. Cüveynî (ö. 478/1085) tartışmanın hükmü konusunda ayrıntıya inerek, inatlaşmak ya da hakkı kabul etmemek amacıyla yapılan tartışmanın da haram olduğunu, fakat doğruyu bulmak, batılı ortaya çıkarmak ya da doğruyu göstermek niyetiyle yapılan tartışmaların farz-ı kifâye olduğunu belirtir.⁷ Bununla ilişkili olarak içtihad sıfatına sahip donanımlı bir fakih, içtihadında hata etse de kınanmayacağını hatta Allah katında sevap alacağını söyler.⁸ Bu da aşağıda sayılan diğer şartlarla yakından ilişkili olan münâzaranın en önemli ahlakî kuralını, yani “bilmediği konuda tartışmamak” ilkesini oluşturur.

Dinî hükmü, yapılış amacına bağlı olarak değişen münâzaranın ahlakî ilkeleri genellikle mu'allil ve sâilin karşılıklı diyalogları etrafında belirlenmiştir. Makalemizin konusunu ise 15. yüzyılın önemli simalarından İbnü'd-

⁶ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir (Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Hudûd”, 41 (No. 6847).

⁷ Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, 22-23; İbnü'n-Neccâr, *Şerhü'l-Kevkebi'l-münir*, 361-370.

⁸ Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl fi ahkâmi'l-uşûl*, thk. Abdülmecid Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1407/1986), 2/717.

Demâmînî'nin kendinden yaklaşık bir asır önce vefat eden Safedî'yi eleştirirken kullandığı sert üslup, yani cevap vermesi mümkün olmayan birisine yapılan ağır ithamlar oluşturduğundan, karşılıklı diyaloglar etrafında şekillenen münâzara eserlerindeki ahlakî ilkeler bütünüyle bu çalışmaya uygulanamaz. Fakat ilgili prensipler çerçevesinde “Bir yazarın, kendisine cevap vermesi mümkün olmayan birine eleştirileri nasıl olmalıdır?” sorusuna daha kolay cevap verilebilir. Bu doğrultuda konu ile alakalı ilkeler aşağıdaki gibi tasnif edilip sıralanabilir:

1. Tarafların İfade Biçimleri ile İlgili Kurallar

a) Münâzarada söz uzatılmamalı, fakat muhatabın anlamasına engel olacak derecede kısa cümlelerden de kaçınılmalıdır.

b) Yukarıdaki madde ile ilişkili olarak münâzarada, anlamı kapalı lafızlardan uzak durulmalıdır.

c) Münâzarada amaç doğrunun ortaya çıkarılması olduğundan faydasız fer'î konulara girilmemeli ve hedef saptırılmamalıdır.

Yukarıda sayılan maddeler, karşılıklı tartışmalarda ve eleştirilen kişinin vefatının ardından ona ya da eserine yöneltilen tenkitlerde de geçerlidir. Buna göre daha önce yaşamış bir bilim insanı, edebiyatçı, sanatçı ya da bunların yapıtları tenkit edilecek ise tartışan kişi, muhatabının anlamayacağı kapalı sözlerden sakınmalı ve hedef saptırmamalıdır. Fakat çalışmamızın konusu, tartışmanın ifade biçimi ile değil, muhatabın onur ve şerefine zarar veren aşağıdaki maddeler ile alakalıdır.

2. Tarafların Onur ve Şerefini Korumaya Yönelik Kurallar

a) Münâzara sırasında gülmek ve sinirlenerek sesi yükseltmek gibi taşkınlıklardan kaçınılmalıdır. Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) böyle davranan kişilerin, bilgisizliklerini örtmek için bu yola başvurduklarını ve böylece cehaletlerini ortaya koyduklarını söyler.⁹

b) Muhataba karşı nazik ve saygılı bir tavır takınılmalıdır.

⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Âdâb-ı sedâd min 'ilmi'l-âdâb* (İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 1294/1877), 55.

c) Karşı tarafı küçük düşürücü söz ve davranışlardan kaçınılmalıdır.¹⁰

Münâzara kitaplarında zikredilen kurallar tartışmanın amacından sapmamasını sağladığı gibi tarafların onur, şeref ve saygınlığını korumaya yardımcı olur. Tarafların sarf ettiği kırıncı sözler, birer etik problemi olmakla beraber muhatabın onur ve saygınlığına zarar verecek derecede hakarete dönüştüğünde hukukun konusu olur. Bu bağlamda kişinin sosyal değerini tayin eden şeref (kişinin kendi onur ve değeri ile düşüncesi) ve şöhretin (başkalarının bu kişi ile ilgili düşünceleri) uluslararası hukuk kuralları ile korunduğu ifade edilmelidir.¹¹ Bu doğrultuda hırsız, fahişeye fahişe demek hakaret suçları içerisinde değerlendirilmiştir.¹²

1. İbnü'd-Demâmî'nin *Nuzûlü'l-Gays Adlı Eseri*

Selçuklu devletinde vezirlik makamına kadar yükselen Tuğrâî, görevinden azledince İsfahan'a gider ve 59 beyitten oluşan *Lâmiyyetü'l-'acem* adlı kasidesini kaleme alır.¹³ Bu kasidede başına gelen olayları çeşitli hikmetlerle anlatan şair, yapıtının başında kendini övüp Bağdat'tan ayrılışından ve arzuladığı şeylere kavuşmamasından yakınır. Peşi sıra sevgilisine ulaşmak için yaptığı yolculuğu ayrıntıları ile anlattıktan sonra zorluklarla başa çıkma hakkında beyitler söyleyerek kasideyi sonlandırır.

Edebiyat dünyasında çok beğenilen bu kaside Safedî tarafından *Gaysü'l-'edebillezî insecem bi şerhi Lâmiyyeti'l-'acem* adıyla şerh edilmiştir. İlk olarak Tuğrâî'nin hayatını ele alan şârih, peşi sıra çeşitli arûz ve kafiye konularına yer vermiş,¹⁴ daha sonra beyitleri şerh etmiştir. Her kelimenin üzerinde detaylı olarak

¹⁰ Taşköprizâde Ahmed Efendî, *Risâletü'l-âdâb fi 'ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*, thk. Hayif en-Nebhân (Kuveyt: Dârü'z-Zâhiriyye, 1433/2012), 30-31; Ahmed Cevdet Paşa, *Âdâb-ı sedâd*, 54-56; Ebü Mustafa el-Bağdâdî, *el-Vâzih fi 'ilmi'l-münâzara (Şerh ve tevzih 'alâ metni Tâşkôprizâde)*, ts., 68-70,74; Abdullatif Âdil, *Belâğatu'l-iknâ' fi'l-münâzara* (Rabat: Dârü'l-Emn, 1434/2013), 172-173.

¹¹ Mine Arısoy, "Hakaret", *TBB Dergisi* 72 (2007), 154-155.

¹² Arısoy, "Hakaret", 158.

¹³ Kaside üzerine kaleme alınan çalışmalar için bk. Mehdi Cengiz, "الشروح والحواشي حول قصيدة "لامية العجم لمؤيد الدين الطغراني: المشاكل والأدب", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (Haziran/2021), 167-196; Mehdi Cengiz, "Bir Kasideden Onlarca Yeni Yapıt: Tuğrâî'nin Lâmiyyetü'l-'acem'ine Yapılan Tahmîs, Muâraza (Nazire) Ve Taştîrler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (31 Mart 2021), 485-505.

¹⁴ Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Ġaysü'l-müseccem (müscem) fi Şerhi Lâmiyyeti'l-'acem* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1424-2003), 57-63.

duran Safedî, çoğu zaman bir konudan diğerine atlamıştır. İstirat olarak adlandırılan bu yazım şeklini kitabın sonuna kadar devam ettiren Safedî, kitabının mukaddimesinde belirttiğine göre bunu, Câhız'ın (ö. 255/869) *Kitâbü'l-Hayavân*'ı gibi bir edebiyat eseri ortaya koymak için yapmıştır.¹⁵ Safedî'nin konuyla doğrudan alakalı olmayan fer'î konulara yer vermesi, sonraki dönem edebiyat tenkitçileri tarafından onlarca muhtasar çalışmasına neden olmuştur. Bunlar arasında Kemaleddin ed-Demîrî'nin (ö. 808/1405) muhtasarı meşhur olup birçok defa basılmıştır.¹⁶

İbn Demâmî ise yazdığı *Nuzûlü'l-Gaysillezî insecem 'alâ şerhi Lâmiyyeti'l-'acem* adlı tenkit çalışmasında -bir sonraki bölümde görüleceği üzere- münâzaranın ahlakî prensiplerini aşan sözlerle Safedî'nin yapıtını tenkit eder. Bu çalışmanın telif sebebi şöyledir: İskenderiye şehrinde, zeki olduğunu iddia eden bir ilim talebesinin, Safedî'nin kitabını çok fazla övdüğünü söyleyen İbn Demâmî, Mısır'da 794/1391 yılında bu kitabı görünce çok büyük hataların gözüne çarptığını ifade eder.¹⁷ Bunun üzerine Safedî'nin yapıtını tenkit etmek için bu çalışmayı kaleme aldığını belirtir.¹⁸

Safedî'yi tenkit ederken karşı çıktığı görüşleri bir araya getirip bir risale oluşturmak yerine fenkale üslubunu kullanarak onun sözlerini zikretmiş, peşi sıra ise *أقول* "Ben derim ki" diyerek itirazlarını sıralamıştır. Bunu yaparken tenkit ettiği yerlerin daha kolay bulunması için eleştirilerinden önce "Tuğrâî'nin beytini açıklarken şöyle dedi." cümlesini kullanmıştır.

Safedî, şerhinde fıkıhtan hadise, çeviriden astronomiye hemen her konuya temas ettiğinden İbnü'd-Demâmî farklı disiplinlere ait pek çok kaynağa başvurmak zorunda kalmıştır. Bunlar arasında İbn Arâbî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmu'l-Kurân*'ı, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*'ı, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâh*'ı ve İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tehzibu'l-esmâ ve's-sifât*'ı zikredilebilir. Bu çerçevede İbnü'd-Demâmî'nin

¹⁵ Safedî, *el-Ğaysü'l-müseccem*, 1/12.

¹⁶ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî, *el-Maksadü'l-etem fî şerhi Lâmiyyeti'l-'acem*, thk. Haydar Fahrî Mirân - Abbas Hânî el-Cerrâh (Dârü'r-Riđvân li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1433-2012); Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî, *Muhtasaru Şerhi Lâmiyyeti'l-'acem*, thk. Muhammed Şâdî Arbaş (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428-2007).

¹⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer Mahzûmî İskenderî ed-Demâmîni, *Nüzûlü'l-Ğaysillezî insecem fî şerhi Lâmiyyeti'l-'acem*, thk. Mühenned Ahmed Hasan (Irak: Merkezu'l-Buhûş ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1431-2010), 82-83.

¹⁸ Demâmîni, *Nüzûlü'l-Ğays*, 83-84.

itirazlarının büyük kısmının belâgat, sarf, nahiv ve aruz konuları ile ilişkili olduğu da zikredilmelidir.¹⁹ Ayrıca İbnü'd-Demâmînî yazdığı bu eserde, Safedî'nin yaşadığı bilimsel ve sanatsal hesaplaşmalara da yer yer dikkat çeker. Söz gelimi Safedî ile hocası İbn Nubâte (ö. 768/1366) arasındaki tartışmayı göstermesi bakımından İbnü'd-Demâmînî'nin şu sözü kayda değerdir: “Bu adam (Safedî), nurunu söndürmek kastı ile hocası İbn Nubâte'ye itiraz etmeye devam ediyor. Allah ise ancak nurunu tamamlıyor. Baksana şunun ortaya koyduğu itiraza. Ne kadar da zayıf ve sıksa!”²⁰

Ayrıca bazen İbnü'd-Demâmînî, Safedî'nin sözleri hakkında çeşitli çıkarımlar, daha doğru bir ifade ile niyet okumalar yapar. Mesela İbnü'd-Demâmînî aşağıdaki sözleri ile Safedî'nin kendisine nispet ederek zikrettiği çeşitli beyitler hakkında şöyle der:

[Şiirin] anlamlarından bir anlam hakkında konuşup bununla ilgili beyitlere yer verdikten sonra bu mana ile ilgili bir şeyler (mısralar) zikrediyor. Kendisinin ediplerden olduğunu ve bu alandaki yerini göstermek için bunu yapıyor. Fakat çok nadir kendine özgü bir şey ya da ilginç bir nükte ortaya koyuyor. Bahsi geçen maktû' gibi ki bunun ilk beyti İbnü's-Se'âtî'nin beytinden alınmıştır.²¹

İbn Akbers ise Safedî'nin ve İbnü'd-Demâmînî'nin mezkûr kitaplarını incelemiş; Safedî'nin şerhinin hatasız olmamakla birlikte İbnü'd-Demâmînî'nin bazı noktalarda haddi aştığını belirtip *Tahkîmu'l-'ukûl bi ufûli'l-Bedri fi'n-Nuzûl* adlı çalışmasını kaleme almıştır. Bu eserde iki düşünürün görüşlerini karşılaştıran İbn Akbers daha dikkatli bir dil kullanmış ve iki tarafı tenkit ederken insafî elden bırakmamıştır.

2. İbnü'd-Demâmînî'nin İtirazları

İbnü'd-Demâmînî'nin Safedî eleştirileri, muayyen bir konu ile sınırlı olmadığı gibi belirli bir disipline de hasredilmemiştir. Zira aşağıdaki sözlerinde görüleceği üzere İbnü'd-Demâmînî'nin tek amacı Safedî'nin eserini karalayıp gözden düşürmek olduğundan eleştiri konusunda kendisini sınırlamamıştır.

¹⁹ İlgili itirazlar için bk. Mahmûd Muhammed el-'Amûdî, “Menhecü'd-Demâmînî fi i'tirâdihî 'ale'sh-Safedî fi şerhîhi li kaşîdeti Lâmiyyeti'l-'acem”, *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye* 30 (2017), 203.

²⁰ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 230.

²¹ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 235.

... Sonra bu yalancı ve gâibi susturmak istedim. [Safedî'nin] Yazdıklarına kınayıp ayıplayan kişi gözüyle baktım; bu kitapta bana kolaylaştırılan ve inatçıyı rahatsız edip hastalandıran geçerli itiraz [edilecek konu]ların olduğunu yazdım. Şöyle ki onun kitabı *Gaysü'l-edebillezî insecem fi şerhi Lâmiyyeti'l-'acem* (*Lâmiyyeti'l-'acem* şerhi: İncisamlı edebiyat yağmuru) olarak tanınmaktadır. [Kitapta zikrettiğim] bu münakaşalara, *Nüzûlü'l-gays* (yağmurun düşmesi) ismini koydum. Zira bu itirazlar [Safedî'nin] kitabını [-n değerini] aşağı düşürmektedir.²²

İbnü'd-Demâmînî'nin yukarıdaki sözlerinde “bir anlamı herkes tarafından, diğerini ise sadece erbabı tarafından bilinen iki anlamlı lafzı karine ile uzak anlamda kullanmak”²³ anlamına gelen tevriye sanatı vardır. Buna göre *Nüzûlü'l-gays* adının ilk ve yaygın olan anlamı “Gaysü'l-edeb şerhi”dir. Fakat İbnü'd-Demâmînî bunun yerine, tâlî mana olan Safedî'nin *Nüzûlü'l-gays* adlı kitabının kıymetini düşüren bir çalışma anlamını kastetmiştir.

Yukarıdaki sözlerinden İbnü'd-Demâmînî'nin amacının, Safedî'yi ve eserini karalamak olduğu, dolayısıyla da eleştirilerinde, bir münâzarada bulunması gereken en önemli özellik olan doğrunun ortaya çıkarılmasını göz ardı ettiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi İbnü'd-Demâmînî, Tuğrâî'nin kasidesinin *Lâmiyyetü'l-Arab*'a benzerliğini tartışırken, Safedî özelinde bir Arap-Acem tartışmasına girerek onu küçümsemeye çalışmıştır.

Türk asıllı olan Safedî, Tuğrâî'nin kasidesini *Lâmiyyetü'l-Arab*'a mukabele etmek için yazmadığını öne sürüp bu kasideye neden *Lamiyyetü'l-Acem* adı verildiğini şöyle açıklamıştır: Arapların edep, emsâl ve hikmet ile meşhur olmuş *Lâmiyyetü'l-Arab* adlı bir kasidesi olduğu gibi Arap olmayanların da böyle bir kasidesi vardır ve buna *Lâmiyyetü'l-Arab*'a mukâbil olarak *Lamiyyetü'l-Acem* denilmiştir. Safedî *Lamiyyetü'l-Acem* isminin, kasidenin övgüsü için yeterli olduğunu ifade ettikten sonra "Bir şeyin meşhur ve büyük bir şeye izâfe edilmesi muzâfin şerefine delalet etmektedir. "Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır."²⁴ âyetindeki melek kelimesi -Allah'a izafe edildiğinden *meleklerine* demenin, *melekler* demekten daha büyük bir şeref olduğunu belirtmiştir. İbnü'd-Demâmînî, Safedî'nin bu sözlerini şöyle eleştirmiştir:

²² Demâmînî, *Nüzûlü'l-Gays*, 83.

²³ İsmail Durmuş, “Tevriye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/47.

²⁴ Bakara, 2/98.

“Acemler, Arapların fesahatine ulaşamamışlardır. Bilakis onlar insanların içinde fesâhatten en uzak olanlar ve doğru dil kabiliyetini en az tahsil edenlerdir. Bunu ancak cahil ya da inatçı birisi inkâr edebilir. Bu özellikle olan kişilere izafe edilen şey (Lâmiyye) nasıl şerefe delâlet etsin ki!”²⁵

İbnü'd-Demâmî'nin bu sözü *Lâmiyyetü'l-acem* terkindeki muzâfın (*Lâmiyye*) muzâfun ileyhiden (Acem) şeref kesbetmesi ile ilgilidir. Ona göre *Lâmiyyetü'l-Arap* terkihi, Araplar fasîh ve belîğ olduklarından muzâfı yani Lâmiyye'yi tazîm ve teşrif ederken, Arapların dışındaki insanlar fesahatten uzak olduklarından *Lâmiyyetü'l-acem* terkindeki muzâfun ileyh, *Lâmiyye*'yi yüceltmemektedir. Hatta ona göre muzafun ileyhın bunun zıttına delalet ettiği iddiası daha doğru olacaktır.²⁶ Bu çerçevede İbn Akbers (ö. 862/1458) Safedî'nin yukarıdaki sözlerinden Acemlerin dilinin Araplarınkinden daha iyi olduğu manasının çıkarılamayacağını söyleyip Demâmî'nin Safedî'yi yanlış anladığını öne sürmüştür.²⁷

Lâmiyye kelimesi 'Acemlere izafe edildiğinde bu terkinin yücelik bir tarafa, bu vasıftan yoksunluğu ifade edeceğini iddia eden İbnü'd-Demâmî'nin sözleri, objektif olmadığı gibi tartışma âdâbı açısından da oldukça problemlidir. Safedî'nin Arap asıllı olmadığı ve ona göre 'Acem lafzıyla *Lâmiyye* kelimesinin şeref kesbettiği düşünülduğünde İbnü'd-Demâmî'nin bunu iddia etmenin cahillik ya da inatçılık olduğunu söylemesi ya doğrudan bir hakaret ya da “toplumun genelinden farklı bir grubun bireylerini genelde kasıtsız, farkında bile olmadan, önyargılı bir şekilde incitecek söz ya da davranış”²⁸ anlamına gelen mikroagresyon/kasıtsız hakaret olarak değerlendirilecektir.

İbnü'd-Demâmî'nin itirazlarının bir kısmı hakaret içermeyen bir kısmı -ileride görüleceği üzere- Safedî'nin kişilik onuruna zarar veren incitici sözlerden oluşur. Onun hakaret içermeyen eleştirilerine Safedî'yi tenkit ettikten sonra söylediği şu söz örnek verilebilir:

Bu makamda Safedî, Mütenebbî'nin şu şiirinin okunmasını nasıl da hak etmiştir!

²⁵ Demâmî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 85.

²⁶ Demâmî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 93.

²⁷ Alaeddin Ali b Muhammed İbn Akbers, *Tahkîmu'l-'ukûl bi ufûli'l-Bedri fi'n-Nuzûl* (Tunus: ed-Darü'l-Mâlikiyye, 2016), 31.

²⁸ İsmail Güleç - Erkan Özden, “Kasıtsız Hakaret (Microaggressions) Ve Türkiye’de Sık Görülen Örnekleri”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/14 (2019), 125.

وَكَمْ مِنْ عَائِبٍ قَوْلًا صَحِيحًا وَأَقْنَهُ مِنَ الْفَهْمِ السَّقِيمِ

*Nice doğru sözü ayıplayan kişi vardır ki bunların problemi yanlış anlamaktan kaynaklanır.*²⁹

İbnü'd-Demâmînî'nin itirazlarının büyük çoğunluğunun ise kasıtsız hakaretin ötesinde Safedî'nin itibarına yönelik bilinçli tasarruflar olduğu dikkat çekmektedir. Onun, muhatabı aşağılayıcı, onur kırıcı, küçültücü bir vasıfla zikrederek sosyal statüsüne ve şahsî kimliğine zarar vermek olarak nitelendirilen hakaretleri³⁰ aşağıdaki gibi tasnif edilebilir:

1- Kişilik Onurunu Zedeleyen Hakaretler:

İbnü'd-Demâmînî'nin hakaretleri hem Safedî'nin şahsına hem de toplum katındaki itibarına yönelik olmakla birlikte bu hakaretlerin bir kısmı aşağıdaki maddelerde olduğu gibi doğrudan Safedî'nin şahsı ile ilgilidir.

- “Bu, küçük talebelere bile gizli değildir.”³¹
- “Bu ayıbının kirini deniz yıkayamaz.”³²
- “Bu hata Arap dil sanatlarını yeni öğrenen birinden sadır olsa onun hatalarından sayılır.”³³
- “Safedî âdeti olduğu üzere yine küçük şeylerle övünmüştür. Hatta bununla yetinmeyip Takıyyüddin İbn Teymiyye'den (ö. 728/1328) daha iyi olduğunu ima etmiştir. Zira İbn Teymiyye'nin, [Safedî'nin sorduğu soruya] cevap vermeyip teşekkür etmesini kusur sayıp bunu acziyet ile ilişkilendirmiştir.”³⁴
- “Bu adamın zâidi, haşv olmasını gerektirecek şekilde nasıl açıkladığını gördün. Sonra da Allah'ın kitabından örnek verdi. Cehaletten Allah'a sığmırız.”³⁵
- “Çoğu çocuk bile bu konuyu bilir.”³⁶

²⁹ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğays*, 139-140.

³⁰ Ömer Demircan, “İletişim Açısından Hakaret ve Küfür”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 5 (1994), 267.

³¹ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğays*, 92.

³² Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğays*, 254.

³³ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğays*, 272.

³⁴ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğays*, 199.

³⁵ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğays*, 247.

³⁶ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğays*, 225.

▪ “Bu adam âdeti olduğu üzere cüretkâr davranıp beyân âlimlerine eksiklik nispet etmiştir.”³⁷

▪ “Bu, Arap dilinin edebî zevkinden yoksun olan kişinin kastettiği şeydir.”³⁸

Yukarıdaki ifadelerle göre İbnü'd-Demâmîni, Safedî'yi özellikle Arap dilini bilmemek üzerinden eleştirmiş ve ona cehâlet isnat etmiştir. Ayrıca onun küçük şeylerle övünüp âlimlerin hatalarını aradığını söyleyerek Safedî'nin kişilik bozukluğuna işaret etmiştir.

2- İtibarını Zedeleyen Hakaretler:

Yukarıdaki maddeler Safedî'nin toplumsal itibarını zedelemekle birlikte daha çok onun şahsı ile ilgilidir. Aşağıdakiler ise doğrudan onun toplumsal statüsünü hedef almaktadır.

▪ “Bu hatayı yapacağına keşke sussaydı!”³⁹

▪ “Safedî'nin bu iki beyti, seviye olarak İbn Memmâtî'ninkinden çok aşağıdadır. Yemin olsun ki Safedî (bu şiiri) aşırırken (intihal) kötü yapmıştır.”⁴⁰

▪ “Bu itiraz eden adam, rezillik olarak değerlendirilecek acayip şeyler ortaya koydu.”⁴¹

▪ “[Safedî] Hasımını kötölemek hususunda çok ileri gitti. Hâlbuki alay edilmeyi daha fazla hak etmektedir. Zira yanlış bir söz ortaya koymuştur. Biraz Arapça bilen birisi bunu söyler mi!”⁴²

▪ “Bu adamın utanması olsaydı kitaplarında böyle rezil şeyleri zikretmezdi.”⁴³

▪ “Safedî'nin bu beytin anlamını ve lafızlarının çoğunluğunu İbn Memâtî'den çaldığı açığa çıktı.”⁴⁴

³⁷ Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 88.

³⁸ Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 223.

³⁹ Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 88.

⁴⁰ Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 102.

⁴¹ Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 139.

⁴² Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 144.

⁴³ Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 222.

⁴⁴ Demâmîni, *Nüzûlü 'l-Ğays*, 101.

▪ “Bunların hepsi sana Safedî'nin kusurunu ve öğrencilerin safından geri kaldığını gösterir.”⁴⁵

▪ “[Nahivcilerin] Zanne fiili, aslında mübteda ve haber olan iki mefule dahil olur sözünü düşünseydi bu cümleyi kurmaz ve bunu söylemekten utanırdı.”⁴⁶

▪ “Şuna bir bak. Bu sözün faydası var mı! Ya da akıllı birisi bunu söylemeye razı olur mu!”⁴⁷

Mezkûr maddelerde Safedî, şairlerini başka şairlerden çalmak yani toplumun zannettiği gibi iyi bir şair olmamak ve intihâl yapmama kuralını ihlal etmek ile itham edilmiştir. Ayrıca rezil şeyler ortaya koyan utanmaz birisi olarak takdim edilen Safedî, bırak hocalığı öğrenci seviyesinde bile addedilmemiştir.

Daha önce vefat ettiğinden İbnü'd-Demâmînî'nin yukarıdaki hakaretlerini Safedî'nin cevaplama ya da karşılık vermesi mümkün değildir. Safedî gibi muhatabın ulaşılabilir olmadığı durumlarda kişinin onur ve şerefine zarar veren sözler gıyapta hakaret olarak nitelendirilir. Hukukî açıdan gıyapta hakaretin suç kabul edilebilmesi için ihtilât (yani üç kişinin işitmesi) şart olmakla beraber⁴⁸ ilgili hakareti sadece bir kişinin duyması ahlakî açıdan sorun teşkil eder. Kaldı ki İbnü'd-Demâmînî hakaretlerini bir kitapta toplamıştır.

İbnü'd-Demâmînî son itirazında ise şöyle der: “İtiraz eden bu adam, nadiren bir disiplin ile ilgili uygun şekilde konuşmuştur. Bu rezillikleri söylemek yerine sussaydı daha iyi olurdu.” Peşi sıra ise konuyu uzatmamak için Safedî'nin hatalarından sadece bir kısmını dile getirdiğini fakat bu kadarının bile onun kitabını yermek için yeterli olduğunu söylemiştir.⁴⁹ Görüldüğü üzere İbnü'd-Demâmînî'nin Safedî'ye yönelttiği yukarıdaki eleştiriler ilk bölümde sayılan münâzaranın ahlakî ilkeleri ile bağdaşmamaktadır. Özellikle muhataba hakaret etmemek, onu küçümseyici sözlerden kaçınmak, muhataba karşı nazik ve saygılı olmak ilkeleri ile çelişen yukarıdaki sözler, İbnü'd-Demâmînî'nin eleştirilerinin münâzaradan ziyade mücadele ve mükâbere özelliği taşıdığını göstermektedir.

⁴⁵ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 229.

⁴⁶ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 272.

⁴⁷ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 276.

⁴⁸ Konu ile ilgili bk. Utku Coşkuner Sakarya, “Gıyapta Hakaret Suçunda İhtilât Unsuru”, *Ankara Barosu Dergisi* 2 (2013), 411-424.

⁴⁹ Demâmînî, *Nüzûlü'l-Ğayş*, 289.

Sonuç

Tuğrâî'nin *Lâmiyyetü'l-'acem* adlı kasidesine Safedî'nin yazdığı şerh edebiyat dünyasını etkilemiş ve bu şerh üzerine pek çok şerh kaleme alınmıştır. Ayrıca çok fazla istitradî bilgiye yer verdiği gerekçesiyle tenkit edilen bu eser üzerine çok sayıda ihtisar ve tenkit çalışması yapılmıştır. Bunların arasında İbnü'd-Demâmînî'nin yazdığı *Nüzûlü'l-gays* adlı eser, sert üslubu ve çatışmacı tavrıyla diğerleri arasında öne çıkar.

İslam düşünce geleneğinde hem ahlakî seviyenin korunması hem de tarafların öznel yargılarının bilimselliğin önüne geçmemesi için ilmî tartışmalarda uyulması gereken kurallar hakkında eserler kaleme alınmıştır. Münâzara kitaplarında zikredilen bu ahlâkî ilkeler mu'allil ve sâilin karşılıklı konuşmasına dayanmaktadır.

İbnü'd-Demâmînî'nin bazı itirazları tenkitten ziyade hakaret niteliği taşımakta, dolayısıyla da münâzara kurallarını ihlal etmektedir. Bu hakaretler ile Safedî'nin şahsını ve toplumsal statüsünü zedelemeyi amaçlayan İbnü'd-Demâmînî nesnellikten çıkararak Safedî'yi küçümsemiş ve onu küçük düşürmek için hemen her fırsatı değerlendirmiştir.

İbnü'd-Demâmînî'nin eleştirileri kendinden önce yaşamış birisine yöneltildiğinden bu prensiplerin tamamını uygulamak mümkün olmasa da konumuzu ilgilendiren ahlakî ilkeler incelendiğinde İbnü'd-Demâmînî'nin bu prensiplere aykırı davrandığı ve kaleme aldığı eserin münâzara değil, mücâdele ve mükâbere niteliği taşıdığı görülmektedir. İbnü'd-Demâmînî'nin tartışma ahlakına aykırı olan hakaret içerikli ve küçümseyici sözlerle Safedî'yi tenkit etmesi, münazaranın ahlakî ilkeleriyle uyuşmadığı gibi aynı zamanda bilimsellikten de uzaktır. Bu yüzden İbn Akbers *Tahkîmu'l-'ukûl* adlı eserinde Safedî ve İbnü'd-Demâmînî'nin görüşlerini karşılaştırıp Safedî'nin bazı hataları olsa da İbnü'd-Demâmînî'nin zikrettiği ağır ithamları hak etmediğini belirtir.

Kaynakça

- Âdil, Abdullatif. *Belâğatu'l-iknâ' fi'l-münâzara*. Rabat: Dârü'l-Emn, 1434/2013.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Âdâb-ı sedâd min 'ilmi'l-âdâb*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1294/1877.
- 'Amûdî, Mahmûd Muhammed. "Menhecü'd-Demâmî'nî fi i'tirâdihî 'ale's-Şafedî fi şerhihi li kaşideti Lâmiyyeti'l-'acem". *Mecelletü'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye* 30 (2017), 192-212.
- Arısoy, Mine. "Hakaret". *TBB Dergisi* 72 (2007), 152-205.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd. *el-Minhâc fi tertîbi'l-ħicâc*. thk. Abdülmecid Türkî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, 2001.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd. *İħkamü'l-fuşûl fi aħkâmî'l-uşûl*. thk. Abdülmecid Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1986.
- Bencevînî, Abdurrahman b. Muhammed. *Hâşiyetü'l-Bencevînî 'alâ âdâbi'l-Kelenbevi (Mecmû'a içerisinde)*. Kahire: Matba'atü's-Sa'ade, 1353/1935.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmî'u's-şahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavkı'n-Necât, 1422/2001.
- Cengiz, Mehdi. "Bir Kasideden Onlarca Yeni Yapıtı: Tuğrâi'nin Lâmiyyetu'l-'acem'ine Yapılan Tahmîs, Muâraza (Nazire) Ve Taştîrler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (31 Mart 2021), 485-505.
- Cengiz, Mehdi. "الشروح والحواشي حول قصيدة لامية العجم لمؤيد الدين الطغراني: المشاكل والأدب". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (2021), 167-196.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *el-Kâfiye fi'l-cedel (Muhakkikin mukaddimesi)*. thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1979.
- Demâmî'nî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer Mahzûmî İskenderî. *Nüzûlü'l-Gayssillezi insecem fi şerhi Lâmiyyeti'l-'acem*. thk. Mühenned Ahmed Hasan. Irak: Merkezu'l-Buhûş ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1431–2010.
- Demircan, Ömer. "İletişim Açısından Hakaret ve Küfür". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 5 (1994).
- Demîrî, Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ. *el-Mağsadü'l-etem fi şerhi Lâmiyyeti'l-'acem*. thk. Haydar Fahrî Mirân - Abbas Hânî el-Cerrâh. Dârü'r-Rıdvân li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1433–2012.
- Demîrî, Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ. *Muhtasarü Şerhi Lâmiyyeti'l-'acem*. thk. Muhammed Şadî Arbaş. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428–2007.
- Durmuş, İsmail. "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 41/47-48. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ebü Mustafa el-Bağdâdî. *el-Vâzih fi 'ilmi'l-münâzara (Şerh ve tevzih 'alâ metni Tâşköprizâde)*, ts.
- Güleç, İsmail - Özden, Erkan. "Kasıtsız Hakaret (Microaggressions) Ve Türkiye'de Sık Görülen Örnekleri". *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/14 (2019), 121-162.
- İbn Akbers, Alaeddin Ali b Muhammed. *Tahkîmu'l-'uķûl bi ufûli'l-Bedri fi'n-Nuzûl*. Tunus: ed-Darü'l-Mâlikîyye, 2016.

- İbnü'n-Neccâr, Muhammed b. Ahmed b. Abdülazîz Ali el-Fütûhî. *Şerhü'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî - Nezîh Hammâd. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 2. Basım, 1413/1993.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffër Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Ğayşü'l-müseccem (müscem) fî Şerhi Lâmiyyeti'l-'acem*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Sakarya, Utku Coşkun. “Gıyapta Hakaret Suçunda İhtilat Unsuru”. *Ankara Barosu Dergisi* 2 (2013), 411-424.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Risâletü'l-âdâb fî 'ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*. thk. Hayif en-Nebhân. Kuveyt: Dârü'z-Zâhiriyye, 1433/2012.